

Řečové jednání – teorie řečových/mluvních aktů

Presupozice

Pojem presupozice se převážně užívá jednak ve smyslu logicko-sémantickém, jednak ve smyslu pragmatickém. V logicko-sémantickém smyslu jde o vztah mezi větami (propozicemi): Propozice P presuponuje větu S, jestliže propozice P je nutnou podmínkou pro to, aby věta S měla pravdivostní hodnotu, tj. aby mohla být tvrzena jako pravdivá, nebo jako nepravdivá). Pragmatický pohled na presupozici zdůrazňuje, že spíše než věta (propozice) je to mluvčí (jeho výpověď, řečový akt), kdo presuponuje – presuponuje něco o zásobě znalostí sdílené s adresátem, o přijatelnosti své výpovědi pro adresáta v daném kontextu. V některých případech může mluvčí hovořit / jednat tak, jako by některé presupozice byly složkou sdílené zásoby znalostí, i když ví, že tomu tak není (sděluje adresátovi něco takovým způsobem, že předstírá, že adresát již část informace zná), což adresáta nutí, aby si takovou významovou složku usuzováním doplnil.

Sémantické presupozice souvisejí s pravdivostní hodnotou věty a váží se na určité lexikální jednotky (užití plnovýznamových slov s jedinečnou referencí, vlastní jména, některá slovesa, některé částice, viz níže.) Pragmatické presupozice se chápou značně široce, obvykle jako všechny faktory, které jsou pro jistou konkrétní výpověď v dané situaci relevantní, tak aby mohla pochopena, aby byla přijatelná. Pragmatické presupozice se vztahují jak k produktorovi, tak k adresátovi – jde o informace, které produktor i adresát sdílejí, o předpoklady, které mají jeden o druhém, a také o předpoklady úspěšné (smysluplné) realizace určitého řečového jednání. Presupozice platí, ať už má výpověď s daným propozičním obsahem formu sdělení (kladného, nebo záporného), nebo formu otázky či imperativu. Jazykové prvky startující presupozice jakéhokoli typu (tj. startující jejich zapojení do celkového významu věty) se označují jako „spouštěče“ presupozic.

Např. vypovězení věty

Jana už mrzí, že se rozešel s Marií

má minimálně následující presupozice:

1. Jan a Marie jsou propria, a ta spouštějí existenční presupozici, že osoby, k nimž se individuálně referuje proprii Jan a Marie, existují.
2. Mrzet je tzv. sloveso, presuponuje tedy, že propozice „Jan se rozešel s Marií“ je pravdivá.

3. V době předcházející časové referenci predikátu „rozejít se“ Jan a Marie byli důvěrní přátelé.
4. V době předcházející okamžiku promluvy Jan tento vztah ukončil.
5. V době předcházející okamžiku promluvy Jana rozchod nemrzel.
6. V době překrývající se s okamžikem promluvy Jana rozchod s Marií mrzí.
7. Mluvčí předpokládá, že adresát ví, ke kterým osobám se individuálně referuje.
8. Mluvčí předpokládá, že adresát ví, že se Jan s Marií rozešel
9. Mluvčí předpokládá, že adresát neví, že Jana rozchod s Marií nyní mrzí.
10. Mluvčí předpokládá, že adresáta zajímá, že Jana rozchod s Marií nyní mrzí.
11. Mluvčí chce způsobit, aby adresát věděl, že Jana rozchod s Marií nyní mrzí.
12. Mluvčí si uvědomuje, že adresát ho může činit odpovědným za pravdivost obsahu výpovědi.

Uvedené presupozice jsou různého řádu: 1. – 6. jsou presupozice sémantické (1. je presupozice existenční spuštěná užitím proprií, 2. vyplývá z faktovosti predikátu hlavní věty, 3. a 4. jsou vázány na sloveso rozejít se (s někým - aby se někdo mohl s někým rozejít, musel s ním dříve udržovat vztah), 5. a 6. na částici už – ta vnáší informaci, že v časovém úseku předcházejícím tomu, ke kterému referuje výpověď, platila propozice protikladná propozici vyjádřené („už ho to mrzí“ presuponuje „dříve ho to nemrzelo“). Pragmatickými presupozicemi ve vlastním smyslu jsou presupozice 7. – 12., které se týkají realizace konkrétní výpovědi. 7. a 8. jsou presupozice poskytující oporu pro formulaci výpovědi (není třeba upřesňovat, kdo jsou Jan a Marie a jak se vyvíjel jejich vztah), 9. a 10. jsou presupozice - podmínky motivující vznik sdělení, 11. je presupozice podmiňující úspěšný (nedefektní) akt sdělení. V terminologii řečových aktů jsou 9. a 10. předběžné podmínky řečového aktu sdělení, 11. je podmínka konstituující typ řečového aktu, 12. se vztahuje na možné perlokuční efekty výpovědi (viz níže).

Presupozice tedy nepřinášejí novou informaci, nýbrž představují jednu z neexplicitních, implikovaných složek významu výpovědi (vedle implikovaných a vyvozovaných závěrů a implikatur, viz Řečové jednání II), s nimiž při své interpretaci (chápání) výpovědi počítáme, aniž bychom je nutně slovně vyjadřovali, pokud to nevyžaduje (situační) kontext.

Teorie řečových/mluvních aktů

Za posledních třicet let se teorie řečových aktů, zejména ve podobě reprezentované pracemi J. R. Searla (s nejrůznějšími doplněnými či redukovanými variantami klasifikací), stala běžnou součástí popisů užívání jazyka. Pokud jde o českou lingvistiku, výrazný příklad představují práce M. Grepla, zejména pak kapitola o komunikačních funkcích ve Skladbě češtiny (Grepl – Karlík, 1998). M. Grepl užívá pro mluvní (ilokuční) akt označení komunikační funkce výpovědi.

V teorii mluvních aktů je zásadní termín ilokuční akt (illocutionary act). Uvedl jej britský filozof J. Austin (1962) a pro analýzu jazyka vypracoval J.R. Searle (1969) a jinde, po něm mnoho dalších, v č. jazykovědě zvl. Grepl.

Austin pohlíží na užívání jazyka (na jazykovou interakci) jako na jednání, jímž mluvčí/produktor uskutečňuje své záměry. Složkou řečového/mluvního aktu je lokuce (lokuční akt) = pronesení smysluplné výpovědi, tj. takové, která je foneticky i gramaticky nedefektní a má význam a potenciální referenci. Provedení lokučního aktu je tedy pronesení věty, již byl přiřazen kontextově určený význam. Ilokučním aktem je výpovědi přiřazena určitá „síla“, již je smysl vyplývající z (komunikačního) záměru mluvčího, a tento záměr se realizuje právě prostřednictvím pronesení určité výpovědi. V komunikaci lokuční akt v izolované podobě neexistuje, lokuce je podle Austina (i Searla) složkou aktu ilokučního (realizují se zároveň). Třetí složkou mluvného aktu je akt perlokuční. Je to zamýšlený n. skutečný efekt aktu ilokučního. Jde o efekt, který nastává n. by měl nastat na straně adresáta. Předmětem diskuse může být, zda se za perlokuční efekty považuje vskutku jen adresátovo rozeznání a mentální přijetí ilokučního aktu, tedy situace, kdy je někdo o něčem informován, bere na vědomí něčí závazek vytvořený slibem n. skutečnost, že mluvčí se ho prostřednictvím prosby n. žádosti snaží přimět k nějaké činnosti, nebo až teprve situace, kdy adresát podle přijaté informace, obsažené ve sdělení, prosbě n. žádosti vskutku jedná. Na modelový Searlův příklad *Můžeš mi podat sůl?* lze vždy reagovat nikoli podáním soli, ale odpovědí *Můžu / Nemůžu*, i když je ve většině situací (nejde-li opravdu o odpověď na otázku) komunikujícím jasné, že jde o „zneužití formy“. Skutečný účinek na adresáta nemusí být totožný s účinkem zamýšleným. (Např. výpověď s ilokuční silou „sdělení“ může být jako sdělení adresátem přijata a pochopena, není však zaručeno, že adresát uvěřil jejímu obsahu, tedy že bylo dosaženo zamýšleného efektu.) Vzhledem k tomu, že adresátovo následné jednání vůbec nemusí být s přijatou ilokucí v souladu (a navíc je už mimo hranice oblasti,

kterou se zkoumání komunikace zabývá), je výstižnější považovat za perlokuci rozeznání a uvědomění si ilokuční funkce přijaté výpovědi, s tím, že adresát má možnost předstírat nepochopení n. rozeznanou ilokuční funkci záměrně ignorovat, tj. reagovat takovým způsobem, jako by přijatá výpověď měla funkci jinou.

Ilokuční síla (funkce) výpovědi vyplývá z komunikačního záměru mluvčího (produktora); je to např. OZNÁMENÍ, SLIB, PROSBA, RADA, ŽÁDOST apod. Záměr se realizuje prostřednictvím pronesení určité výpovědi (lokuce) a může být signalizován přímo, tzv. explicitní performativní formulí, v níž mluvčí uskutečňuje (dělá) to, co říká (typicky s formou oznamovací věty se slovesem ve tvaru 1. os. ind. prez. imperf.): *Slibuji, že přijdu ve dvě; Žádám tě, abys přišel ve dvě; Táži se Vás, pane ženichu, zda si berete zde přítomnou A.B. dobrovolně* apod., n. nepřímo, tj. tak, že mluvčí v promluvě realizuje svůj záměr něco udělat pouze jednou z forem, které daný „skutek“ nevyklučují, a spoléhá se na to, že adresát z diskursu (i užití formy) odvodí, o jaký skutek jde, např.: *Piš* (= PŘÍKAZ n. DOVOLENÍ), *Zítرا budu zkoušet hodinu* (= OZNÁMENÍ n. SLIB n. VAROVÁNÍ) aj.

Existují různé klasifikace mluvních aktů, patrně nejrozšířenější klasifikace Searlova užívá kritéria sémanticko-pragmatická a vyděluje pět tříd (velkých bloků) aktů souvisejících spolu značně obecně. Searlovými klasifikačními kritérii jsou

a/ vlastní záměr mluvčího (1. mluvčí (podavatel) tvrdí (sděluje) to, co je obsahem výpovědi, 2. mluvčí se snaží (s různým stupněm naléhavosti) přimět adresáta, aby udělal to, co je propozičním obsahem výpovědi, 3. podavatel se zavazuje udělat to, co je propozičním obsahem výpovědi, 4. záměrem je vyjádřit psychický stav podavatele, který se vztahuje k propozičnímu obsahu výpovědi, 5. podavatel uvádí ve skutek /činí skutečností) to, co je propozičním obsahem výpovědi);

b/ „směr shody“ mezi obsahem výpovědi a mimojazykovou skutečností (1. propoziční obsah výpovědi se shoduje se skutečností, 2. propoziční obsah výpovědi se se skutečností neshoduje – skutečnost má být přizpůsobena, přizpůsobení má provést adresát, 3. propoziční obsah výpovědi se se skutečností neshoduje – skutečnost má být přizpůsobena, přizpůsobení má provést mluvčí, 4. podavatel se ani nesnaží přizpůsobit obsah výpovědi skutečnosti, ani skutečnost obsahu výpovědi – shoda (platnost shody) se předpokládá, 5. propoziční obsah výpovědi splývá se skutečností, a to od okamžiku realizace);

c/ vyjádřený psychický stav, tzv. podmínka upřímnosti (1. mluvčí/podavatel věří, že propoziční

obsah výpovědi platí (je pravdivý), 2. mluvčí vyjadřuje svou vůli (chtění), aby adresát realizoval obsah výpovědi, 3. mluvčí vyjadřuje úmysl realizovat obsah výpovědi, 4. vyjadřovaný psychický stav mluvčího koresponduje s jeho vyjadřovacím záměrem (vyjádřit lítost, vděčnost, potěšení apod.), 5. psychický stav se nevyjadřuje, není relevantní);

d/ typ propozičního obsahu výpovědi (1. obsah lze charakterizovat na ose pravdivost – nepravdivost, 2. obsahem výpovědi je budoucí činnost adresáta, 3. obsahem výpovědi je budoucí činnost mluvčího, 4. obsah výpovědi je vztažen k mluvčímu nebo k adresátovi - týká se jednoho nebo druhého nebo obou, 5. okruh propozičních obsahů je omezen v tom smyslu, že se vždy vztahuje k nějaké instituci, v níž mluvčí a adresát zaujímají určité pozice - státní a jiné instituce, právo, resp. soudní moc, církve apod.).

Kombinací těchto kritérií Searle rozlišuje akty asertivní (tvrzení, sdělení), direktivní, komisivní (závazkové), expresivní (vyjadřující citová hnutí) a deklarativní (vytvářející novou mimojazykovou skutečnost).

Kritikové Searlovy klasifikace nejčastěji namítají, že nejdůležitější kritérium, ilokuční záměr (a/), bylo stanoveno intuitivně předem, nikoli vyvozeno z analýzy řečového jednání, a že další kritéria jsou pak jen podporou pro toto primární rozdělení. Další závažnou námitkou je, že klasifikace je tak obecná, že sice umožňuje klasifikovat každou jazykovou výpověď, neřekne však mnoho o podstatě takových ilokučních funkcí, jako je „přesvědčování“, „lákání“, „vyhrožování“ apod. Další námitky zpravidla uvádějí, že řazení otázek pod direktivy představuje značné zjednodušení (jiná řešení však vytvářejí komplikace nového druhu), dále, že vyjadřování vůle (zde v rámci psychických stavů (c)) je ve vztahu k ostatním jinou kategorií, která se může projevat i např. v rámci tvrzení jako vůle adresáta přesvědčit), a také že podle Searla není možné klasifikovat lež (tedy případy, kdy podmínka upřímnosti není splněna).

V dalších mnoha klasifikacích různých autorů se však vždy (i když pod různými názvy) objevují akty tvrzení, akty direktivní, akty závazkové a akty deklarativní.

Jádro každé třídy představují akty, které pro svou realizaci mají k dispozici performativně použitelné sloveso. K nim se pak přičleňují varianty, které se formou explicitní performativní výpovědi realizovat nemohou, na jejich specifčnost však poukazují slovesa, která o nich mohou referovat, tj. pojmenovávají jejich ilokuční funkci, např. *odhalit* (někomu tajemství), *svěřit se* (někomu s něčím), *pomlouvat* někoho. Vzhledem k tomu, že odlišnost takovýchto

ilokučních aktů je dána doplňkovými rysy vážícími se na základní rozlišující kritéria (např. u *svěřovat se* jde o informaci, n níž je mluvčí nějak, zpravidla citově, zainteresován, u *pomlouvát se* předávaná informace týká zájmů/aktivit třetí osoby apod.), jsou hranice mezi nimi poměrně neostré – např. jakékoli sdělení může být následně označeno jako pomluva nebo důvěrná informace.

Rovněž termín komunikační funkce není zcela jednoznačný. U M. Grepla je synonymem pro funkci ilokuční (M. Grepl podrobně rozpracovává tzv. indikátory ilokuční síly, kterými mohou být vedle performativně použitých sloves i určité ustálené konstrukce a intonace), může však být použit i v jiných významech. Protože komunikační interakce může být zkoumána a popisována na různých rovinách, nabízí se chápat komunikační funkci jako kteroukoli funkci, již jazyková výpověď může mít v komunikaci. Např. výpovědi bez propozičního obsahu mívají významnou funkci kontaktnou (*Haló! Pozor!*), podílejí se na zahajování, udržování, specifikování a ukončování komunikační výměny, tj. v dialogu mají funkci konstrukční (reagování jednotlivých výpovědí na sebe v dialogu více osob vytváří jisté tematické linie). Naopak jiné výpovědi bez propozičního obsahu („no!“, „ale!“, „aha!“) funkce jiných výpovědí sumarizují, podtrhují, popř. radikálně mění funkce jistého sledu výpovědí, tj. zřejmě jsou prostředkem realizace jisté interakční (ne pouze komunikační) strategie. Takové funkce za ilokuce ve vlastním smyslu nemůžeme považovat. Jednoznačně ilokuční funkcí (typem ilokuční funkce) je však expresivní funkce výpovědí bez propozičního obsahu. Opačný případ než výpovědi bez propozičního obsahu představuje situace, kdy jednu funkci má sled výpovědí. Může jít o multiplikovanou funkci totožnou (např. sled direktivních výpovědí, které jako celek jsou komplexem činností požadovaných mluvčím od adresáta), nebo také o hierarchizovaný celek podřízený jedné funkci dominantní, přičemž jednotlivé výpovědi skládající takový celek mají samostatné ilokuční funkce. (To se týká např. textových útvarů jako je žádost, přihláška, čestné prohlášení.) Individuálním řečovým aktem s vlastní funkcí může však být i složka výpovědního celku - např. v podřadném souvětí lze rozlišit ilokuční funkci hlavní věty a ilokuční funkci věty závislé. Je ovšem pravda, že ilokuční platnost závislé věty je vždy v nějakém nerozporném vztahu k ilokuci věty hlavní – hovoří se o tzv. ilokucích subsidiárních, podpůrných, častá je např. kombinace „žádost“ nebo „rada“ a „zdůvodnění“, které má splnění žádosti nebo uposlechnutí rady podpořit.